

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 25, Sayı/Issue: 47, Yıl/Year: 2023 (Haziran/June)

**Osmanlı'da Bir Meşâriku'l-Envâr Hâşiyesi: Derviş Ali b.
Muhammed'in Envâru'l-Meşârik'i**

*A Hâshiya of Mashâriq al-Anwâr in the Ottoman Empire: Darwîsh 'Ali
b. Muhammad's Anwâr al-Mashâriq*

Gülsüm Korkmazer

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Ana Bilim
Dalı – Ph.D. Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences,
Department of Hadîth.

gkorkmazer@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5956-9045>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 25/02/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31/05/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2023

Atıf/Citation: Korkmazer, Gülsüm. "Osmanlı'da Bir Meşâriku'l-Envâr Hâşiyesi: Derviş Ali b. Muhammed'in Envâru'l-Meşârik'i". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/47 (2023), 121-152. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1256488>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Öz

Osmanlı medrese çevrelerinde hadis ilmi ile ilgili en çok kullanılan kaynaklardan biri Sagānî'nin *Meşâriku'l-envâr*'ıdır. Bu eser, İbn Melek ve Ekmeleddin Bâbertî'nin şerhleriyle otoritesini pekiştirmiştir. Bu otoritenin bir göstergesi olarak Osmanlı'da *Meşârik* ve şerhleri hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak çoğunlukla yazma eser halinde bulunan bu çalışmalar hakkında günümüzde yapılan bilimsel değerlendirmeler yeterli olmayıp bazıları hakkında hiçbir araştırma dahi yoktur. Hakkında araştırma bulunmayan bu eserlerden birisi de Derviş Ali'nin *Envâru'l-Meşârik*'idir. Eser, *Meşâriku'l-envâr*'la birlikte İbn Melek ve Babertî'nin *Meşârik* şerhleri hakkında yazılmış hacimli bir hâşiyedir. Mevcut araştırmalar bu eseri Ali Dede el-Bosnevî'ye (ö. 1007/1598) nispet etmektedir. Ancak bu nispet hatalı gözükmektedir. *Envâru'l-meşârik*'te müellif ismi olarak açıkça ismi geçen Derviş Ali b. Muhammed ile Ali Dede el-Bosnevî'nin aynı kişiler olup olmadığı bu makalenin sorularından biridir. Bu sorunun cevabı eserin nüshalarından elde edilen bilgilerle Ali Dede'nin hayatının örtüştüğü ve örtüşmediği yerlerin mukayesesi neticesinde elde edilecektir. Bu şekilde hayatı hakkında bilgi bulunmayan Derviş Ali'ye dair veriler toplanacaktır. Çalışmanın diğer yönü ise eserin hâşiyeye olması bakımından incelenmesidir. Bu amaçla eserin içeriğinde ele alınan malumat değerlendirilip hangi kaynakların kullanıldığı ve hangi konulara nasıl temas edildiğine işaret edilerek hadis ilmine dair yazılmış bir hâşiyenin özellikleri işlenecektir. Böylelikle hem Osmanlı ilim anlayışında önemli bir yer tutan hâşiyelerin ilmi katkısına işaret edilerek şerh-hâşiyeye kültürünün anlaşılmasına katkıda bulunmak, hem dönemin hadis çalışmalarına bir örnek sunmak, hem de bir alimin -ilerde oluşturulabilecek- biyografisine veriler sunmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *Envâru'l-meşârik*, *Meşâriku'l-envâr*, Derviş Ali b. Muhammed, Ali Dede el-Bosnevî, Hâşiyeye.

Abstract

Sagānî's *Mashāriq al-Anwār* is one of the most used sources about the science of hadith in the Ottoman Empire. This work reinforced its authority with the commentaries of Ibn Melek and Ekmeleddin Bâbertî. Many studies have been done about *Mashāriq* and its commentaries in the Ottoman Empire. Most of them are in manuscript form, and some do not even have introductory information. One of these works, about which there is no study, is Darwish Ali's *Anwār a'l-Mashāriq*. The work is a voluminous hâshiyā written about the commentaries of Ibn Malak and Bâbartî together with *Mashāriq al-Anwār*.

Studies attribute this work to Ali Dede el-Bosnawi (d. 1007-1598). However, this ratio needs to be corrected. One of the questions of this article is whether Darwish Ali b. Muhammad, who is stated as the author of the book, and Ali Dede al-Bosnawi are the same person. The answer to this question has been researched as a result of comparing information obtained from the different copies of the work and the points where Ali Dede's life overlaps and does not overlap.

Although Ali Dede lived in Bosnia, Zigetvar, Istanbul, Mecca, and Medina, there is no information that he lived in Aleppo. However, our author Darwish Ali clearly states that he was a mufti in Aleppo in the introduction of some of his copies. The author also talks about a period when he was in the Husrev Pasha madrasah. Even though Gazi Husrev Pasha madrasah in Bosnia comes to mind when Husrev Pasha madrasah is mentioned, there is also a madrasah with this name in Aleppo. It is known that Darwish Ali, who was a mufti in Aleppo, has a history book called *Hulāsa al-Tawārīh*. In different copies of *Anwār al-Mashāriq*, Ahmed Pasha Madrasa in Karahisar is mentioned as the place where his work was written. What is meant here may be the Gedik Ahmed Pasha madrasah in Afyonkarahisar or the Ahmed Pasha madrasah in Tekirdag Çorlu. It is difficult to identify the author from the information used in the hashiya. Because the features such as the use of poetry and Persian, a good knowledge of hadith, and knowledge of Sufism in the book can point to both authors.

Mashāriq al-Anwār consists of a lengthy introduction and twelve titles. In *Anwār al-Mashāriq*, however, there is no explanation about the introduction, and there are notes on six headings. Although this makes the work feel unfinished, the end date of the work is deducted as h. 990/m. 1582 in the records at the end of the copies. As stated in the introduction, the book was presented to the Ottoman Sultan III. Murad's (1574-1595) teacher Hodja Sadeddin (d. 1008/1599). Katib Çelebi, in his work *Kashf al-Zunūn*, does not mention this work when he talks about *Mashāriq* sharhs and hashiyas. This suggests that the work was not well known at that time. However, we

identified nine copies of *Anwâr al-Mashâriq* in Anatolian libraries. Accordingly, we can say that the work has a certain prestige.

In *Anwâr al-Mashâriq*, there are explanations about both Sagâni's *Mashâriq al-Anwâr* and his commentaries, Ibn Melek's *Mebâriq al-Azhâr* and Akmal al-dîn Bâbertî's *Tuhfa al-Abrâr*. In the book, only the part to be explained is quoted, and it is not specified which hadith the relevant part belongs to. Understanding the text requires closely following the two related works (Ibn Malak and Bâbartî's sharhs). This is a challenge for the reader. However, it is convenient for the reader to clearly state it in the work from whom the citation is made (Sagâni, Ibn Malak, and Bâbartî).

The explanations made are sometimes explanatory and sometimes critical. Although Darwish 'Ali criticizes all three scholars, it is seen that the criticisms are mostly made about Ibn Malak. Even at the points where Ibn Malak criticizes Bâbartî, Darwish 'Ali makes statements supporting Bâbartî. The explanations in the book concern many branches of science. The sciences of the Qur'ân, hadîth, fiqh, kalâm, mysticism, and history are frequently discussed in work. It is clear from the work that the author has a mystical spirit. In the discussions that will be known as Kadizâdalis-Sivâsîs in the next century, the author declares agreed ideas to the Sivâsîs. Nevertheless, although Darwish 'Ali included mystical views in his work, he did not mention ishâri interpretation. He made explanations by using sources in his work in accordance with classical madrasah education.

Darwish 'Ali frequently cites *al-Kashshâf*, a tafsir work, *al-Kâmûs*, a dictionary, and *al-Câmi al-usûl*, a compilation of hadîth, as sources. Apart from these, many other sources are mentioned in different fields. It is seen that the author frequently refers to Ottoman scholars in his work. This situation is important in terms of showing the interaction among the Ottoman authors. The most striking one for us from the sources mentioned in the work is Ibn Hajar. We could not find any reference to Ibn Hajar's Bukhârî commentary in the 16th-century Ottoman hadîth commentators, and Darwish 'Ali referred to him several times. Although the reasons for this situation deserve further research, the first conclusion is that Darwish 'Ali was in the Syrian region and was influenced by the scientific environment there.

Keywords: Hadîth, *Anwâr al-Mashâriq*, *Mashâriq al-Anwâr*, Darwish 'Ali b. Muhammed, 'Ali Dede al-Bosnawî, Hâshiya.

Giriş*

Osmanlı düşüncesinde hadislerin etkisi hadis ilmine dair yazılan eserlerden takip edildiğinde muhakkak bakılması gereken eserlerin başında Radiyyüddîn Sağânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-envâr*'ı çerçevesinde oluşan literatür gelmektedir. Sağânî'nin çoğunlukla Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'lerinden derlediği ve nahiv konularına göre on iki bab altında ele aldığı hadislerden oluşan *Meşâriku'l-envâr*, hadis ilmi ile Arapça gramerini birleştiren usulü nedeniyle Osmanlı'nın ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar hadis alanındaki başucu kitaplardan birisi olmuştur. Nitekim Evliya Çelebi'nin (ö. 1096/1685) aktardığına göre İstanbul'daki selâtin camilerinde *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* ve *Meşârik*'ten hadisler okutulmaktaydı.¹ Ders-i âm olarak yapıldığı düşünülen bu okumaların yanı sıra medrese müfredatlarında da

* Bu makale, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmakta olan "Osmanlı Hadis Şerhçiliği" başlıklı doktora tezimizdeki bir alt başlığın genişletilmiş halidir.

1 Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/528–529.

Meşârik'e rastlanılmaktadır.² *Meşâriku'l-envâr*'a gösterilen teveccühü medrese kuran padişahların vakfiyelerinde de görmek mümkündür. İlk devir Osmanlı dârülhadislerinin en önemlisi Edirne Dârülhadisi'nin vakfiyesinde kütüphaneye bağışlanan kitaplar arasında *Meşârik* bulunmaktadır.³ Bu, bir dârülhadis kütüphanesi oluşturulurken temin edilen kitaplar arasında *Meşârik*'in öncelendiğini göstermesi açısından önemlidir. Fatih Sultan Mehmed, Sahn-ı Semân vakfiyesinde her müderrisin dersten önce bir miktar hadis okumasını şart koşarken zikrettiği başvurulacak eserler arasında *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* ve *Mesâbih*'in yanı sıra *Meşârik*'e de yer vermektedir.⁴ Osmanlı medreselerinin zirvesi Süleymaniye medreselerinin vakfiyesinde de *Meşârik*'e telmihte bulunulmasının yanında vakfiyede zikredilen hadis eserleri arasında da *Meşâriku'l-envâr* ve şerhleri yer almaktadır.⁵ Tüm bunlar halkın, ulemânın ve hatta padişahların nezdinde *Meşârik*'in ne denli önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

Meşâriku'l-envâr, Osmanlı coğrafyasına Ekmeleddin Bâbertî'nin (ö. 786/1384) şerhi *Tuhfetü'l-ibrâr* ve özellikle İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhi *Mebâriku'l-ezhâr* ile yerleşmiştir.⁶ Bu iki müellifin dışında Hayreddin Hızır Atûfî'nin (ö. 948/1541) *Keşfü'l-Meşârik*'i,⁷ Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) *Şerhu Meşâriki'l-envâr*'ı⁸ başta olmak üzere eser etrafında pek çok şerh, hâşiye, tercüme ve tertîb literatürü oluşmuştur.⁹ Sadece 16. yüzyıl Osmanlı'sına baktığımızda bile ilgili literatürden pek çok örnek görülür. Atûfî, *Meşâriku'l-*

- 2 Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 30, 36, 44; Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ve İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 18/1 (2005), 129, 131, 161; Taşköprüzâde de kendisinin *Meşârik* okuttuğunu belirtir. bk. Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-nu'maniyye fi ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 858.
- 3 Selahattin Yıldırım, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadîsi ve Müderrisleri* (İstanbul: Dârulhadis, 2001), 49, 188.
- 4 Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-envâr", *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ömer Mahir Alper – Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik, 2015), 152.
- 5 Mehdi Çiftçi, *Süleymaniye Dârulhadisi, (XVI-XVII. Asırlar)* (İstanbul: Kitabevi, 2013), 152, 154-155.
- 6 Bâbertî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* adlı eseri hakkında tanıtıcı bir çalışma için bk. Muhammet Beyler, "Ekmelüddîn Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2016); İbn Melek'in *Mebâriku'l-ezhâr*'ı hakkında tanıtıcı bir çalışma için bk. Suat Koca, "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012).
- 7 Eser hakkında tanıtıcı bir çalışma için bk. Hızır Yağcı, *Hayreddin Atûfî'nin Hadis Şerhçiliği* (İstanbul: Ark Kitapları, 2017).
- 8 Eser hakkında tanıtıcı bir çalışma için bk. Abdllmonim B M Sowan, *Şeyhzâde'nin Şerhu Meşâriki'l-envâr Adlı Eserinin Tahkiki* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2020).
- 9 *Meşâriku'l-envâr*'ın Osmanlı eğitim sistemindeki önemi ve etrafında oluşan literatür hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Altuntaş, "Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-envâr", 147-178.

envâr'a hacimli bir şerh yazmasının yanı sıra iki farklı hâşiyeye de kaleme almıştır. *Meşârik*'in ilk hadisini müstakil olarak *el-Cevheratü'l-cinâniyye* adıyla şerh eden Atûfi, bu ilk şerhe bir hâşiyeye yazmış ve bunu dönemin padişahı II. Bayezid'e sunmuştur.¹⁰ İlk hadisin şerhi ile o şerhin hâşiyesinin hacimleri yaklaşık olarak aynıdır. Bu, hâşiyede de şerh kadar detaylı bilgiler verildiğini gösterir. Diğer eseri *Enzâru Şerhi'l-Meşârik*'te ise Atûfi, İbn Melek'in *Meşârik* şerhi *Mebâriku'l-ezhâr*'dan yirmi beş hadisin şerhine yer vermekte ve ilgili şerhte itiraz edeceği kısmı belirtip açıklamaya geçmektedir.¹¹ Ayrıca Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) yine 16. yüzyıl âlimi Şeyhülislâm İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) de mükerrer bir *Meşârik* şerhi olduğunu ve şöhret bulmadığını belirtir.¹² Ancak bu eserin tespiti henüz yapılamamıştır. Aynı dönemden bir başka isim Sipâhîzâde Mehmed (ö. 997/1589) de farklı ilimlerden örnekler taşıyan enmûzec tarzındaki eseri *Ünmûzecü'l-fünûn*'unda hadis ilmi başlığı altında *Meşârik'ten* seçtiği yedi tane hadisi şerh etmektedir.¹³ Aynı şekilde Abdülmecîd b. Şeyh Nasuh b. İsrâil de (ö. 996/1588) eserlerinin çoğunda *Meşârik'ten* seçtiği hadisleri şerh etmektedir.¹⁴ Yine aynı dönemde Muhammed b. Ahmed el-İznîkî Vahyîzâde de (ö. 1018/1610) *Hâşiyetü alâ Mebâriki'l-ezhâr*'ı yazmıştır.¹⁵ Tüm bunlar o dönemde oluşmuş hadis külliyyatı düşünüldüğünde *Meşârik* literatürünün ne kadar önemli bir yer kapladığını göstermektedir. *Meşârik*'in etrafında böyle çeşitli ve geniş bir literatür oluşmasında Osmanlı eğitim sisteminde yer almasının etkili olduğu söylenebilir.

Meşâriku'l-envâr hakkında günümüzde yapılan çalışmalara bakıldığında en derli toplu olanı M. Celil Altuntaş'ın "Osmanlı Hadis Eğitiminde *Meşâriku'l-envâr*" adlı kitap bölümüdür. Altuntaş burada özellikle *Meşârik*

10 Hayreddin Hızır b. Mahmud Atûfi, *el-Cevheratü'l-Cinâniyye* (İstanbul: Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı, 607), 2a; Ayşe Gültekin, Atûfi'nin *Keşfü'l-Meşârik*'i Kânûnî'ye ithafı nedeniyle bu hâşiyeyi de ona ithaf ettiği hatasına düşmüştür. bk. Ayşe Gültekin, "Hayreddin Hızır b. Mahmud'un Hayatı ve Hadisçiliğinin *Meşâriku'l-Envâr* Şerhinin İlk Hadisine Yazdığı Hâşiyeye Çerçevesinde İncelenmesi", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir – Ayşegül Gün (Ankara: Kibatek, 2017), 1/64. Eserin farklı nüshalarında ithafın II. Bayezid'e yapıldığı açıkça görülmektedir. Bir müellifin bir eserini farklı padişahlara sunması mümkün olmakla birlikte buradaki durum öncelikle ilk hadisin hâşiyesinin tamamlanıp *Keşfü'l-Meşârik*'in ise daha geniş sürede tamamlanmasından kaynaklanmaktadır.

11 bk. Hayreddin Hızır b. Mahmud Atûfi, *Enzâru Şerhi'l-Meşârik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1068).

12 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya – Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, ts.), 1689.

13 Sipâhîzâde Muhammed b. Ali el-Bursevî, *Ünmûzecü'l-fünûn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 303), 8b-14a.

14 Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh b. İsrâil, *Safâu's-sâlihîn* (Manisa: İl Halk Kütüphanesi, 8066/3); Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh b. İsrâil, *Sürûru'n-nâzirîn* (Manisa: İl Halk Kütüphanesi, 8066/4); Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh b. İsrâil, *Riyâzu's-sâlihîn* (Kastamonu: İl Halk Kütüphanesi, 122).

15 Altuntaş, "Osmanlı Hadis Eğitiminde *Meşâriku'l-envâr*", 173.

okumaları üzerinde durmakta ardından da *Meşârik* çerçevesinde oluşmuş literatürün listesini vermektedir. Ancak burada listelenen eserlerin içerik tahlili başka çalışmalara bırakılmıştır. Sezai Engin'in *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar* adlı müstakil kitabına bakıldığında da burada ilk bölümde verilen hâşiye listelerinde bu makalede ele alınacak olan *Envâru'l-meşârik*'e yer verilmemektedir.¹⁶ Ayrıca ikinci bölümde verilen içerik örneklerinde Osmanlı döneminde yapılmış hadis şerhi hâşiyelerinden örnek bulunmamaktadır. Bunları dikkate aldığımız vakit Osmanlı dönemi -bilhassa *Meşârik* hakkındaki hâşiyelerin özellikleri hakkında içerik değerlendirmeleri bulunmamaktadır. Böyle bir konuda genel değerlendirme yapmadan önce de bu çalışmaların bir kısmının tek tek değerlendirilmesi faydalı olacaktır. Dönemin bazı hadis şerhi hâşiyeleri hakkında müstakil çalışmalar yapılmıştır.¹⁷ Bu çalışmada ise hakkında başka bir araştırmaya rastlanılmayan Derviş Ali b. Muhammed'in *Meşârik* ve şerhlerine yazdığı hâşiyesi *Envâru'l-Meşârik*'i ele alınacaktır.

Envâru'l-meşârik farklı çalışmalarda Bosnalı Ali Dede'ye (ö. 1007/1598) nispet edilmektedir.¹⁸ Ancak tespitlerimize göre bu nispette bir hata olmalıdır. Bu çalışmada eserin tespit edilen tüm nüshalarındaki notlar da dikkate alınarak müellifin kimliği ortaya konulacak ve buradaki bilgiler, hakkında ayrıntılı malumat bulunan Bosnalı Ali Dede hakkındaki bilgilerle mukayese edilerek eserin müellifinin kimliği netleştirilmeye çalışılacaktır.

Bu eser, bize müellifi hakkında bilgi vermesinin yanında hem *Meşârik* çerçevesinde oluşan Osmanlı hadis kültürüne bir ışık tutacak hem de hadis eserleri üzerine hâşiye yazma kültürünü aydınlatacaktır. Bu bağlamda eserin içerik analizi yapılarak bir hadis hâşiyesinde hangi bilgilerin ne amaçla bulunduğu ve hangi kaynakların kullanıldığı tespit edilecektir.

16 Sezai Engin, *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021).

17 Hadis şerhi hâşiyeleri hakkında yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Gültekin, "Hayreddin Hızır b. Mahmud'un Hayatı ve Hadisçiliğinin *Meşâriku'l-Envâr* Şerhinin İlk Hadîsine Yazdığı Hâşiye Çerçevesinde İncelenmesi"; Sinan Özdemir, *Hayreddin Hızır el-Atûfî'nin Enzârü Şerhi'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkiki* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016); Mustafa Öztoprak, "Hayrettin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Merzifonî el-Atûfî'nin Hayatı ve "el-İnzâr fi Şerhi Ba'dü Ehâdisi'l-Meşârik" Adlı Eseri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumunu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir – Ayşegül Gün (Ankara: Kibatek, 2017), 1/81–89.

18 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/47; Selahattin Yıldırım, *Anadolu Muhaddisleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 270; Mehmet Serhan Tayşi, "Ali Dede Bosnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 386; Hızır Yağcı, "Dervîş Ali el-Bosnevî ve Tercüme-i Hadis-i Erba'in ve Hikâye-i Erba'in ve Gaziler Menakıbı Adlı Eseri", *Balkanlar ve İslâm -Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri-*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 3/148; Nihal Çağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 25.

Yazma Eser Olarak *Envârü'l-Meşârik*

Envârü'l-meşârik'ten bahseden ilk çalışmalarda eserin nüshası tespit edilememişken sonralarda üç ve hatta dört nüshası tespit edilmiştir.¹⁹ Eserin şimdilik tespit edilen dokuz nüshası bulunmaktadır.²⁰

Vakıflar Ankara Bölge Müdürlüğü, Safranbolu, 67 Saf 49: Nüshanın Ia varlığında "Ekmeleddin ve İbn Melek'in *Meşârik* şerhlerine hâşiye" ibaresinden sonra ilk olarak "*Evveliyyat* sahibi Ali Dede'nin müellifâtındandır" yazılmış daha sonra ilgili kısım çizilip Derviş Ali şeklinde düzeltilmiştir. Ib varlığında bab sayfalarını gösteren bir fihrist bulunmaktadır. Zahriyede ise temellük kaydı ve mühür mevcuttur. Nüsha sonunda diğer nüshalarda bulunan ve müellife ait olduğu belirtilen eserin adı ve yazılış tarihini veren beyitler bulunmaz. Ferağ ya da istinsah kaydı yoktur. Nestalik hatla yazılmıştır. Cetvel yok. Renkli mürekkep kullanılmıştır. 155 varak ve 19 satır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 252: Nüshanın zahriyesinde sadece mülkiyet kayıtları ve mühürler bulunup eser ve müellifi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Nüsha sonunda diğer nüshalarda bulunan ve müellife ait olduğu belirtilen eserin adı ve yazılış tarihini veren beyitler bulunmaz. Müstensih Nazif Mir Muhammed b. Hüseyin Paşa'dır. Müstensih istinsah kaydında nüshayı, muhaşşînin müsvedde ve temize çekilmiş iki nüshasını karşılaştırarak yazdığını belirtir. İstinsah tarihi olarak bilmeceli bir tarih verir. Nesta'lik hatla yazılmıştır. Cetvel var. 128 varak ve 23 satır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 177: Ia ve 1a varaklarında mülkiyet kaydı ve mührün yanı sıra konu başlıklarına işaret eden karışık bir fihrist mevcuttur. Nüshanın sonunda müellife ait olan dua, eserin ismi ve yazılış tarihini bildiren tüm beyitler bulunur. İstinsah kaydı yoktur. Cetvel yok. 281 varak ve 23 satır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 207: Zahriyede mühür ve vakıf kaydının yanı sıra "*Evveliyât* sahibi Ali Dede'nin *Envârü'l-meşârik*'i" yazısı bulunur. Diğer nüshaların sonunda bulunan beyitlerin hiçbiri bu nüshada yoktur. Müstensih Abdülbaki b. Hüseyin, 28 Recep 1120 tarihinde gece vakti istinsahını tamamlamıştır. Harekesiz nesih kırması hattıyla yazılmıştır. Cetvel var. 189 varak ve 25 satır.

19 Tayşi, "Ali Dede Bosnevî" maddesinde *Envârü'l-Meşârik*'in yazma nüshasının bulunamadığı belirtilirken (Tayşi, "Ali Dede Bosnevî", 386) Nihal Çağman Türkmen üç nüshasından bahsetmektedir (Çağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd*'i, 25) Habeşî dört nüshasını zikreder (Habeşî, *Câmiü's-şürûh ve'l-havâşî*, 1710). Biz ise dokuz nüshasını tespit ettik. Tespit sayısındaki bu artış daha fazla nüshalarına ulaşma ümidimizi artırmaktadır.

20 Habeşî'nin zikrettiği Evkâf-ı Bağdad 980 numaralı nüshayı -Irak'taki el yazmalarına ulaşamadığımızdan- inceleyemediğimiz için toplam nüshalar arasında saymadık. Abdullah Muhammed Habeşî, *Câmiü's-şürûh ve'l-havâşî, Mu'cemun şâmilün li-esmâil-kütübü'l-meşrûha fi't-türâsî'l-İslâmî ve beyâni şürûhihâ* (Abu Dabi: el-Mecmeu's-sekâfi, 2004), 1710.

Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 276: Zahriyede temellük kayıtları ve mühürler dışında “Derviş Ali’nin İbn Melek ve Ekmeleddin’in *Meşârik* şerhlerine yazdığı haşiye” denilerek tanıtım yapılmıştır. Nüshanın sonunda müellife ait beyitler bulunur. İstinsah bilgisi yoktur. Harekesiz nesih kırmacı hatla yazılmıştır. Cetvel yok. 232 varak ve 23 satır.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 546: Zahriyede mühürler ve temellük kaydı dışında “Derviş Ali b. Muhammed b. Ali’nin Envâru’l-Meşârik adlı Haşiyesi” notuyla birlikte nüshanın müellif hattı olduğu belirtilmiştir. Nüshanın sonunda müellife ait beyitler bulunur. İstinsah bilgisi yok. Nasta’lik hatla yazılmıştır. Cetvel yok. 268 varak ve 25 satır.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 545: Zahriyede mühürler ve temellük kaydı dışında başka notlar da bulunmaktadır. Temme kaydında sadece tarih vardır: Rabîü’l-evvel 1040’tır. Müstensih adı zikredilmez. Harekesiz nesih hatla yazılmıştır. Cetvel yok. 270 varak ve 25 satır.

Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 180-2: İb sayfasında nüshanın müellif hattı olduğuna işaret edilmiştir. Ayrıca bu bilginin altında “Molla Fazıl Derviş Ali Efendi’nin İbn Melek’in *Meşârik* şerhine yazdığı haşiyedir. Derviş Ali Halep müftüsüdür. Âlim fâzıl biridir. Bu haşiye gibi pek çok tasnifi vardır.” Bilgisine yer verilmiştir. Diğer nüshaların sonunda bulunan müellife ait bazı beyitler yok. Nasta’lik hatla yazılmıştır. Cetvel var. 273 varak ve 19 satır.

Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 180-1: Zahriyede kitabın müellif nüshası olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bazı nüshalarda sonda yer alan müellife ait beyitler, zahriyede yer alır. Ayrıca burada “Derviş Efendinin tahrirâtındandır. Ulemâ-i izamdan idi. Mahrûse-i Halep’e müftî olmuş idi. Gayet de ehl-i fazl bî nazîr şahs idi. Nice büyük telifatı vardır” denilerek müellif hakkında bilgi verilmiştir. Nasta’lik hatla yazılmıştır. İlk varaklarda cetvel var. Nüshanın genelinde cetvel yok. 189 varak ve 21 satır.

Bu çalışmada Cârullah nüshası esas alınıp baştan sona okunmuştur.²¹ Diğer nüshalar ise sadece incelenmiştir. Nüshaların sayfa sayılarında dikkat çeken farklılık eser hakkında yapılabilecek bir tahkik çalışmasıyla aydınlatılabilir. Nüshaların çoğunda derkenar notları bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada derkenar notları incelenmemiştir. Nüshasında müellif hattı olduğuna dair notlar bulunmasına rağmen yazmalarda bu durumun kesin olmaması nedeniyle mezkûr nüshaların müellif nüshası olup olmadığı ayrıca incelenmelidir.

Eserin Müellifine Dair

Ele aldığımız bu eserin mukaddimesindeki bilgilerden müellifin isminin Derviş Ali b. Muhammed (b. Ali) olduğu, her ne kadar vefat tarihi bilinmese de

21 Bu nüshanın seçiminde özel bir sebep yoktur. Sadece eser bu nüshada baştan sonra okunup, oluşan ilgi nedeniyle diğer nüshalara sonradan ulaşılmıştır.

eserini Sultan III. Murad (1574-1595) zamanında yazdığı ve 990/1582-3 yıllarında tamamladığı dolayısıyla eserin Osmanlı dönemine ait olduğu kesin olarak bilinmektedir. Pek çok çalışmada bu eser Ali Dede el-Bosnevî'ye (ö. 1007/1598) nispet edilmektedir.²² Ancak bu dönemin önemli biyografi yazarlarından ne Nev'izâde Atâî (ö. 1045/1635), ne Kâtip Çelebi ne de Muhammed Emin Muhibbî (ö. 1111/1699), Ali Dede'den bahsederken bu eserini zikretmektedir.²³ *Envâru'l-meşârik*'i Ali Dede'ye nispet eden ilk kişi tespit edebildiğimiz kadarıyla Bursalı Mehmet Tahir'dir.²⁴ Birazdan da açıklanacak gerekçelerle -her ne kadar nispeti hakkında ihtiyatlı davranıp kesin bir şey söylemesek de- eserin Ali Dede el-Bosnevî'ye ait olmaması kuvvetle muhtemeldir.

İlgili çalışmalarda eserin kendisine nispet edildiği Bosna'nın önemli isimlerinden biri olan Ali Dede el-Bosnevî'nin hayatına genel hatlarıyla bakıldığında o, ilk eğitimini Bosna'da aldıktan sonra İstanbul'a gelip Ayasofya ve Sahn-ı Semân medreselerinde eğitimini tamamlamıştır. Halvetî Nuredinzâde Muslihuddîn Efendi'ye (ö. 981/1574) intisap eden Ali Dede'nin İstanbul'da eğitimini tamamlayıp icazetini aldıktan sonra bir müddet seyahat edip tasavvufî eğitimine devam ettiği ifade edilmektedir. Pek çok seyahat yapmakla tavsif edilen Ali Dede'nin, Mekke, Medine, Bosna, Zigetvar ve İstanbul'da bulunduğu bilinmektedir. Ali Dede medrese hocalığı dışında başka resmî görevlerde de bulunmuş biridir. 1577'de Zigetvar'daki Kanûnî Sultan Süleyman türbe-tekkesine "şeyh" olarak atanıp ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır. 1592-3'te Mescid-i Harâm'daki İbrahim Makam'ını yenilemek için III. Murad tarafından görevlendirilmiştir.²⁵

Eserde adı açıkça geçen Derviş Ali ile çalışmalarda söz konusu eserin nispet edildiği Ali Dede'nin farklı kişiler olabileceğine dair ilk bulgu iki müellifin isminin ortak olmakla birlikte baba adlarının farklılığıdır. Ali Dede el-Bosnevî'nin adı Ali b. Hacı Mustafa iken müellifin adı mukaddimede açıkça geçtiği üzere Ali b. Muhammed'dir. Tespit edilen tüm nüshalarda isim bu şekildedir. Bir müellifin, babasının adını belirtirken dikkatli davranması beklenir. Zira bu hem kendi kimliğini belirtmesi hem de babasına dua vesilesi olacağı için önemlidir. Eserin nispeti konusunda nüshalardaki kayıtlar da önemli bir delil sayılır. Bu amaçla nüshalara bakıldığında *Envâru'l-meşârik*'in tespit edebildiğimiz dokuz nüshasından sadece Hamidiye nüshasının zahriyesinde kim tarafından yazıldığı bilinmeyen "Evveliyyât sahibi Ali Dede'nin *Envâru'l-*

22 18 nolu dipnotta bu eserlere işaret edilmişti.

23 Nev'izâde Atâî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik*, haz. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017), 1243-1244; Kâtip Çelebi, *Fezleke: Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), 1/164-165; Muhammed Emin Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer* (by.:yy.,ts.), 3/200.

24 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/47.

25 Ali Dede el-Bosnevî hakkında detaylı bilgi için bk. Çağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd*'ı.

meşârik'i" ibaresinde bu eser Ali Dede'ye nispet edilmektedir. Diğer yandan Kayseri Râşit Efendi Kütüphanesi'ndeki iki nüshanın zahriyesinde ve Beyazıt nüshalarının mukaddimesinde Derviş Ali'nin "Halep müftüsü olduğu" ifade edilmektedir. III. Murad döneminde Halep müftülüğü yaptığı bilinen bir Derviş Ali bulunmaktadır. *Hülâsatü't-Tevârih* adlı küçük bir tarih kitabı da bulunduğu ifade edilen Derviş Ali'nin,²⁶ -burada ele alınacak eserde bolca bulunan tarihi bilgiler dikkate alındığında- *Envâru'l-meşârik* müellifi Derviş Ali b. Muhammed olma ihtimali artmaktadır. Ancak yine de biyografilerde ona bu eser nispet edilmediği için net bir şey söylemek mümkün değildir. Diğer yandan hakkında detaylı bilgi bulunan Ali Dede el-Bosnevî'nin Halep müftülüğü yaptığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Derviş Ali ile Ali Dede'nin birbirine karışmasında muhtemelen eserin bazı nüshalarında yazılış yeri olarak Hüsrev Paşa medresesinin gösterilmesinin etkisi vardır. Hüsrev Paşa medresesi denilince ilk olarak akıllara Bosna'daki Gazi Hüsrev Bey medresesi gelmektedir. Ancak Hüsrev Paşa adında başka bir medrese de Halep'te bulunmaktadır.²⁷ Birazdan da ele alınacağı üzere eserde şiir ve tasavvuf ile ilgili bilgiler bulunması Bosnalı Ali Dede'nin özellikleriyle paralellik arz etse de²⁸ bunlar o dönemde klasik bir Osmanlı müderris profilinde bulunan özellikler olduğu için kuvvetli bir delil sayılmazlar. Ayrıca Ali Dede'nin Mekke-Medine'de bulunduğu zamanlarda iyi bir hadis eğitimi aldığı ifade edilmesi²⁹ eserdeki hadis bilgisini açıklıyor gözükse de Halep bölgesinde de iyi bir hadis eğitimi verildiği unutulmamalıdır. Metin içeriği dikkate alındığında eserin Halvetî tarikatına mensup Ali Dede'ye nispetini en güçlü kılan unsur birazdan da değinileceği üzere eserde Halvetîliğe uygun görüşlerin bulunmasıdır. Ancak Derviş Ali b. Muhammed'in de bu görüşlere sahip olduğu pek ala düşünülebilir. Zira o dönemde Halvetîlik Anadolu'daki en yaygın ve en etkili tarikattır.³⁰

26 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/45; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 134; Nihal Atsız, "İstanbul Kütüphanelerinde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri", *Türk Kütüphaneciliği* 6/1-2 (1957), 58.

27 Halep'teki Hüsrev Paşa medresesi hakkında bir çalışma için bk. Omar Kalhussien, *Halep Hüsrev Paşa Medresesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011). Bizi bu çalışmadan haberdar eden FSM Vakıf Üniversitesi Tarih Bölümü Arş. Gör. Ömer Faruk Köse'ye teşekkür ederim.

28 Ali Dede'ye nispet edilen 11'i Arapça, 15'i Türkçe toplam 26 eser bulunup, dördü hadis ile alakalıdır. Bunlardan üç tanesi Türkçe manzum derleme-tercüme olup, sadece birazdan ele alınacak eser Arapça ve mensûrdur.

29 Makâm-ı İbrâhîm'in yenilenmesi amacıyla Mekke'ye gönderildiği sırada Kur'ân ve hadis konusunda eğitim aldığı belirtilmektedir. bk. Çağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd*'ı, 13.

30 Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ XVI. Yüzyıl* (İstanbul: İz Yayınları, 2021), 27.

Burada değinilmesi gereken bir başka konu da eserin bazı nüshalarında zikredilen Karahisar şehrindeki Ahmed Paşa medresesinin nerede bulunduğu. Karahisar denilince ilk olarak akla bugünkü Afyon Karahisar gelmektedir ve burada bir Gedik Ahmed Paşa medresesi bulunmaktadır.³¹ Bunun dışında aynı dönemlerde şimdi Tekirdağ'a bağlı olan Çorlu'da da bir Ahmed Paşa Medresesi bulunmaktadır.³² Bu durumda Derviş Ali b. Muhammed, Halep'te bulunduktan sonra Anadolu bölgesine gelmiştir. Ancak bu medresenin de Hüsrev Paşa medresesinde görüldüğü üzere bir karışıklığa konu olması mümkündür. Bu durumda da Şam-Halep bölgesinde Karahisar denilen bir yerde de Ahmed Paşa medresesi bulunabilir. O zaman da Derviş Ali b. Muhammed, Anadolu coğrafyasının değil de Suriye bölgesinin bir âlimi sayılabilir. Bu ayrımın neleri değiştirdiği şimdilik net olmamakla birlikte birzdan değinilecek olan İbn Hacer'in kaynak olarak kullanılmasında bu durumun etkisi olabilir. Ancak şunun altını çizmek gerekir ki Derviş Ali'nin Şam bölgesi uleması olduğunu kabul etsek bile onun İstanbul ile alakası olmadığını söyleyemeyiz. Zira birazdan da değinileceği üzere o eseri III. Murad'ın hocasına (Hoca Sâdeddîn) arz etmiştir. Bu durumda onun İstanbul ile bağlantısı nettir.

Sonuç olarak yazma eserlerde sıkça görülen yanlış nispetin bu eser hakkında da yapıldığı açıktır. Ancak eserin müellifi Derviş Ali b. Muhammed hakkında biyografilerde detaylı bilgi bulunmamaktadır. Eserinden hareketle onun hakkında şimdilik kısıtlı bilgiye sahibiz. Müellifinin Derviş Ali b. Muhammed olduğu başka eserlerin ve nüshalarının tespiti ve oralardaki bilgilerin derlenmesi ile zamanla daha fazla bilgi edinilecektir.

Envâru'l-Meşârik

Keşfü'z-zünûn'da *Meşârik* şerh ve hâşiyelerinden bahsedilirken bu eser anılmaz.³³ Bu durum o dönemde eserin pek meşhur olmadığını düşündürse de eserin farklı yerlere dağılmış bilinen dokuz nüshasının bulunması,³⁴ onun yine de belli bir yaygınlığının olduğunu göstermektedir.

31 Cahid Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 209.

32 Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 152.

33 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1688-1690.

34 Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 276), 232vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 177), 281vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 207), 189vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 545), 270vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 546), 268vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik fi hâşiyeti Meşâriki'l-Envâr* (Kayseri: Kayseri Râşid Efendi, Râşid Efendi, 180/1), 189vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik fi hâşiyeti Meşâriki'l-Envâr* (Kayseri: Kayseri Râşid Efendi, Râşid Efendi, 180/2), 273vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Meşârik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü

Müellif, eserinin adını incelediğimiz bütün nüshaların mukaddimesinde *Envâru'l-meşârik* şeklinde açıkça zikretmesine rağmen kataloglarda bazen bu adla değil de *Hâşiye ala Şerhi Meşâriki'l-Envâr* şeklinde geçmesi daha fazla nüshasına ulaşabileceğini düşündürmektedir. Zira kataloglardaki isim karışıklığının bir örneği, üzerinde çalıştığımız bu eser hakkında da görülmektedir. Mesela Abdullah Muhammed el-Habeşi ulaşabildiği bütün şerh ve hâşiyelerin isimlerini derlediği *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşi* adlı eserinde *Meşârik* şerh ve hâşiyelerinden bahsederken Derviş Ali b. Muhammed'in eserini *Envâru'l-meşârik fi tertîbi Şerhi'l-Meşârik* şeklinde vermektedir.³⁵ Ancak bu isimlendirme başka bir müellif olan İbrahim b. Mustafa'nın *Envâru'l-bevârik fi tertîb-i Şerhi'l-Meşârik* adlı eseriyle bir karışma olduğunu ihsas etmektedir. Bu nedenle de kataloglarda yapılan hataları göz önüne aldığımızda bu eserin daha pek çok nüshasına ulaşma ihtimali artmaktadır.

Raşit Efendi 180/1 ve 180/2 ile Beyazıt Veliyüddin 546 nolu nüshaların zahriyesinde mezkûr nüshaların müellif hattı olduğu belirtilmektedir. Nüshaların yazıları birbirine benzemekle birlikte eser istinsah edilirken üzerinde bulunan yazılar da istinsah edilebildiği için bu nüshaların müellif nüshasından istinsah edilme ihtimali de bulunmaktadır. Ayrıca birazdan da zikrolunacağı üzere Beyazıt Kütüphanesi nüshalarının mukaddimesinde diğer nüshalardan farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu duruma göre istinsah sırasında hata ihtimali bulunmakla birlikte birden fazla müellif nüshasının bulunma ihtimali de söz konusudur. Ancak Derviş Ali'nin el yazısı bilinmediği için şimdilik net bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir.

Derviş Ali'nin, eseri yazış aşamalarından bahsettiği kısımda nüshalarda iki farklı bilgi bulunmaktadır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki iki nüshanın mukaddimesinde *Meşâriku'l-envâr*'ı ve onun iki şerhini, Halep şehrinde müftü iken ve ayrıca Hüsrev Paşa medresesine intisabı sırasında okuyup dağıntık notlar aldığını söylemektedir. Burada zikredilen Hüsrev Paşa medresesi yukarıda da bahsedildiği üzere Halep'te bulunan Hüsrev Paşa medresesidir. Bu ifadelerle göre eser Halep'te gerçekleşen *Meşârik* okumaları sırasında alınan notlardan derlenmiştir. Diğer taraftan geri kalan yedi nüshanın mukaddimesinde ise mezkûr notların Karahisar şehrindeki Ahmed Paşa medresesinde alındığı ifade edilmektedir. Bu nüshalarda hem Halep'teki iftâ görevinden bahsedilmemekte hem de farklı bir medrese ismi zikredilmektedir. Bu değişikliğin neden kaynaklandığı şimdilik meçhuldür. Bununla birlikte müelliflerin eserlerini yeniden gözden geçirirken farklı yer ve farklı ithaf zikretmeleri nedeniyle bu, sıra dışı bir durum değildir.

Paşa, 252), 128vr.; Derviş Ali b. Muhammed, *Hâşiye-i Şerhi'l-Meşârik* (Ankara: Vakıflar Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Safranbolu, 67 Saf 49), 155vr.

35 Habeşi, *Câmiü's-şurûh ve'l-havâşi*, 1710.

Meşâriku'l-envâr'ın tüm nüshalarında Derviş Ali b. Muhammed, eserini on ikinci padişahın hocasına sunduğunu belirtmekte ve hem padişahı hem de hocasını uzunca methetmektedir. Tüm nüshaların kenarlarındaki notlarda on ikinci padişah olarak III. Murad'ın kastedildiği ifade edilmiştir. Ancak hocanın kim olduğuna sadece bir nüshadaki kayıt işaret eder.³⁶ Buna göre Derviş Ali b. Muhammed, eserini III. Murad'ın meşhur hocası şeyhülislam Hoca Sâdeddîn Efendi'ye (ö. 1008/1599) arz etmiştir.

Eserin bazı nüshalarının katalog kayıtlarında da geçtiği üzere *Envâru'l-meşârik* bir hâşiyedir. Bunu, Derviş Ali'nin *Meşârik*'i ve onun iki meşhur şerhini okuduğu sırada aldığı dağınık notları daha sonra toplayarak “*Envâru'l-meşârik*” adını verdiği dair ifadeleri de teyit eder. Bu durumda her ne kadar müstakil bir eser görünümünde de olsa terim anlamına uygun bir şekilde sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren notlardan oluşmaktadır. Buna ilâveten eserin tüm nüshalarında derkenarlarda görülen minhuvât kayıtlarının ortak olması, bunların da müellif tarafından yazıldığını düşündürmektedir. Bunun netleşmesi için yazmanın şeceresini çıkarmak gerekmektedir.

Eserin metninde açıkça zikredilmese de ilgili yerdeki derkenar notunda açıklandığı üzere Derviş Ali'nin bahsettiği iki meşhur şerh Ekmeleddin Bâbertî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ı ile İbn Melek'in *Mebâriku'l-ehzâr*'ıdır. Böylece bu eser her ne kadar *Envâru'l-meşârik* ismi nedeniyle sadece *Meşârik*'e yazılmış bir hâşiyeye gibi dursa da Sagânî'nin *Meşârik*'inin yanı sıra İbn Melek ve Bâbertî'nin *Meşârik* şerhlerine yazılmış bir hâşiyedir.

Meşâriku'l-envâr on iki başlıktan oluşurken, bu eserde ilk altı başlık yer almaktadır. Dönemin diğer muhaşşileri İbn Kemal ve Atûfî'de de görüldüğü üzere hâşiyeler bazen eserin tamamına değil de ilk kısmına yazılabilmektedir. Ancak *Meşârik*'in ilk altı bölümü geniş hacimli olduğu ve eserin yarısını oluşturduğundan *Envâr*'ın ikinci bir cildinin bulunup bulunmadığı sorusu akla gelebilir. Fakat tüm nüshalarının böyle yarım olmasının yanı sıra, hâtimede yer alan (sadece Kayseri Raşit Efendi 180/1 nüshasının zahriyesinde) beyitte bulunan “*Envâru'l-Meşârik*” tamlaması ile tarih düşülmesi (h.990) herhangi bir eksiklik olmadığına işaret etmektedir. Ayrıca eserde *Meşâriku'l-envâr*'ın mukaddimesine hâşiyeye düşülmemiş, doğrudan birinci bâb ile başlanmıştır.

Derviş Ali Dede, mukaddimesinde belirttiği gibi bu eseri dağınık aldığı notları birleştirerek oluşturmuştur. Bu hâşiyeye özelliği nedeniyle sadece açıklamak istenilen kısım alıntılanmıştır. Bu seçicilik nedeniyle yapılan açıklamanın hangi hadiste geçen ifade hakkında olduğu net değildir. Bu durum hâşiyeden faydalanmayı bu üç eserin sıkı takibine bağladığı için istifadeyi zorlaştırmaktadır.

36 Derviş Ali, *Envâr* (Hamidiye, 207), 1b.

Eserde ilk olarak Bâbertî'nin ifadesine, hemen ardından İbn Melek'in ifadesine hâşiye düşülmüştür. Buna rağmen genel olarak İbn Melek'e yapılan hâşiyelerin daha fazla olduğu söylenebilir. Derviş Ali, Bâbertî'den yaptığı alıntıları genelde "kâle eş-Şeyh eş-şârih", Sagânî'den yaptığı alıntılarını "kâle el-Musannif" diyerek zikredip sonra "ekûlü" diyerek kendi yorumlarını ekler.³⁷ İbn Melek'ten yaptığı alıntılarda ise doğrudan "kavluhu" diyerek alıntı yapıp sonrasında kendi yorumlarını aktarır. Onun bu şekilde geliştirdiği metod okuyucu için hâşiyenin kime yapıldığını belirtmesi açısından kolaylaştırıcıdır.

Hâşiye Olarak Envâru'l-Meşârik

Eserde bir hâşiyenin niteliklerine uygun şekilde mezkûr üç müellifin açıklamalarına ya izah ve eklemeye yapılmış ya da eleştiride bulunulmuştur. Derviş Ali'nin izah kabilinden yaptığı açıklamalara şunlar örnek verilebilir: "Kim Medine halkına bir kötülük murad ederse, Allah onları tuzu suda yok ettiği gibi yok eder"³⁸ hadisinin şerhinde İbn Melek, Müslim b. Ukbe ve Yezid b. Muaviye'nin Medine'ye saldırılarındaki başarısızlıklarına bir cümle ile değinirken; Derviş Ali, Müslim b. Ukbe'nin olayını daha detaylı olarak anlatır.³⁹ Bâbertî'nin "Lât, Sakîf kabilesine ait bir putun adıdır" şeklindeki açıklamasına hâşiye düşen Derviş Ali, "tafsili" diyerek Lât, Menat ve Uzza hakkında kelime kökeni ve haklarındaki farklı rivayetleri aktarıp, putlaştırılma süreçlerine değinerek yaklaşık iki sayfalık açıklamada bulunur.⁴⁰ Görüldüğü gibi bu izahlarda Derviş Ali şârihlerin kısaca değindiği noktalara açıklık getirmektedir.

Hâşiye'de verilen pek çok ek bilgiden misal verecek olursak Derviş Ali'nin dilenmek konusunda İbn Melek'in verdiği "hali bilinenin def edilmesi" kaydını açarak hali bilinmeyen dilenciye tatlı sözlü olunması gerektiğine değinmekte ve konuyla ilgili hikaye ve İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778[?]) gibi tasavvuf büyüklerinin nasihatlerine yer vermektedir.⁴¹ "Her yöneticinin bir korunaklı alanı vardır" ifadesini aktardıktan sonra cahiliye döneminde şerif ya da melikin kendi bölgesini nasıl tespit ettiğine dair kısa bir tarihî açıklama yapmaktadır.⁴² Musannif diye andığı Sagânî'nin, "abdest alınırken üçer kere" ile

37 Burada Derviş Ali'nin kaynak olarak sadece İbn Melek'i kullandığı, Bâbertî ve Sağânî'ye İbn Melek üzerinden atıf yaptığı düşünülebilir. Ancak bu durum Sağânî için mümkün olmakla birlikte Bâbertî için mümkün değildir. Zira Derviş Ali, İbn Melek'in temas etmediği Bâbertî görüşlerine de atıflarda bulunmuştur.

38 Müslim, "Hac", 3358-3359.

39 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 16b-17a.

40 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 29a-30a.

41 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 33b.

42 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 67b.

ilgili ifadesinde konu ile ilgili alıntılar yapıp “tek de alınabilir ama dört olmaz” şeklinde fikhî bir açıklama yapar.⁴³

Envâru'l-meşârik'te bir hâşiyede çoğu zaman rastlanan eleştiriler de çok bulunmaktadır. Derviş Ali eserinde hem Sagânî, hem İbn Melek hem de Bâbertî'ye eleştiriler yöneltmiştir. Müellif, Sagânî'yi genellikle yanlış sahabî râvi veya hatalı kaynak belirtmesi konusunda eleştirmektedir ki bu tarz eleştiriler diğer *Meşârik* şerhlerinde de görülmektedir. Derviş Ali eserinde en fazla İbn Melek'e eleştiriler yöneltmektedir. Mesela İbn Melek'in “ışkâl var” dediği yerde ışkâl bulunmadığını belirtip gerekli açıklamaları yapar.⁴⁴ Müellif, İbn Melek'in eleştirdiği görüşleri destekleyerek de İbn Melek eleştirisi yapmaktadır. “Kim bana bir soru sormak isterse sorsun. Kim bana soru sorarsa bu makamımda olduğum sürece cevap vereceğim”⁴⁵ hadisini şerh ederken İbn Melek, Ekmeleddin Bâbertî'nin yorumunu “zayıf” diyerek eleştirir. Bâbertî hadisteki “makam”ın “nübüvvet” anlamında manevî bir makam olduğunu belirtmektedir. Ancak İbn Melek burada kastedilen makamın hissî olduğunu söyler.⁴⁶ Derviş Ali ise burada Bâbertî'nin yorumunu savunarak onun “nübüvvet” kelimesini “mükâşefe” yerine sehven kullanmış olabileceğini söyler ve Hz. Peygamber'den “mükâşefe”nin zâhiren zeval bulduğuna bir örnek vererek görüşünü destekler.⁴⁷ Başka bir örnekte “'fi'n-nâr” ifadesi masdara mütealliktir” diyen İbn Melek'i, Derviş Ali “fihî bahsun” diyerek eleştirir ve sonunda yaptığı yorumla kendisinin Bâbertî'nin yorumuna mutabık düştüğünü açıkça belirtir.⁴⁸ İbn Melek, Bâbertî'yi saat hesaplaması konusunda eleştirirken Derviş Ali, kısa ve uzun günler arasındaki farka işaret ederek Babertî'yi savunur.⁴⁹ Bu örneklerde görüldüğü üzere Bâbertî'yi savunan bir imajı çizmekle birlikte Derviş Ali'nin kendisi de yeri geldikçe Bâbertî'yi eleştirmektedir. Mesela Bâbertî'nin “fâide yoktur” dediği yerde “fâidesi şudur” diyerek görüşünü aktarır.⁵⁰ Bazen de Bâbertî'nin görüşünü aktarıldıktan sonra “doğru olan şudur” diyerek onun görüşünü eleştirir.⁵¹

Yapılan izah, ekleme ve eleştirilere bakıldığında eserde Arap dili, hadis, fıkıh, Kur'an ilimleri, kelam, tasavvuf ve tarih gibi pek çok ilimle alakalı bilgiler görülmektedir. Bu durum müellifin iyi bir eğitim aldığı ve burada sadece belli bir ilme yoğunlaşmadan tüm -şer'î- ilimleri kapsayan bir eser kaleme aldığına göstergesi sayılabilir.

43 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 27b.

44 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 34b.

45 Buhârî, “'Îtisâm”, 3 (No. 7294).

46 İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr fi şerhi Meşâriki'l-envâr* (İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1309), 25.

47 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 11b.

48 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 17a, 30.

49 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 21a, 35.

50 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 35b.

51 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 41a.

Yapılan izahların çoğunluğunu dil açıklamalarının oluşturduğu söylenebilir. Bunda Sagânî'nin hadisleri dil özelliklerine göre sınıflandırmasının, Osmanlı medrese eğitim sisteminin dil bilgisine verdiği önem ile birleşmesinin etkisi vardır. Nitekim Sagânî'nin dil yapısına verdiği önem *Meşârik* şârihlerinde de devam etmiş, Bâbertî ve İbn Melek de şerhleri sırasında dil açıklamalarına geniş yer ayırmıştır. Derviş Ali de bu özelliği devam ettirerek eserinde pek çok dil açıklamasında bulunmaktadır.

Eserde göze en çok çarpan dil özelliklerine dair açıklamalardan biri kelime izahlarıdır. Kelimenin kökeni, harekesi, farklı anlamları ve hatta farklı dillerdeki karşılıkları bu kabildendir. Mesela “Kim cumaya ikinci vakitte giderse “bakara/inek” kurban etmiş gibi olur” hadisinde “bakara/inek” kelimesinin kökeni ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.⁵² Keza yine tavuk manasındaki “decâce” kelimesinin anlamı hakkında farklı bilgiler aktarılmaktadır.⁵³ Dil bilgisine dair farklılıkları belirtirken müellif farklı ekol ve isimlerin görüşlerine de yer vermektedir. “Tûbâ” kelimesinin anlamı ve kökenine dair farklı görüşlerden bahsederken İkrime ve Ma’mer gibi müfessirlerden alıntı yapmaktadır.⁵⁴ *حبر* kelimesini açıklarken Ebu Ubeyd ve Kutrub gibi dilcilerden alıntılarla kelimenin kökenini açıklamış, sonra yine aynı anlamda Rabbânîyyûn kelimesini ve Ruhban ve Kıssîs (Rumca âlim demek) kelimelerini de açıklamıştır.⁵⁵ Derviş Ali dil ile ilgili açıklamalarında “mezheb-i Zeccâc”, “mezheb-i Müberred” diyerek farklı dil âlimlerinin görüşlerine de temas etmektedir.⁵⁶

Derviş Ali kelimelerin manalarını açıklarken farklı dillerden de örnekler vermiştir. Mesela yukarıda da bahsedilen “kıssîs” kelimesinin Rumca olduğunu belirtip anlamını veren müellif bir yerde Hintçe’ye de işaret etmiştir.⁵⁷ Kelimelerin Türkçe⁵⁸ karşılıklarını zaman zaman zikreden müellif daha ziyade Farsça karşılıklarını vermektedir.⁵⁹ Ali Dede’nin de iyi bir Farsça bilgisine sahip olduğu ve Farsça bir eser telif etmese de eserlerinde bu dili kullandığı bilinmektedir.⁶⁰ Ancak kelimelerin Farsça karşılıklarını vermek dönemin başka şârihlerinde de görülen bir durum olduğu için eserin aidiyeti konusunda bir delil sayılmaz.

52 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 20a-b.

53 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 20b.

54 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 68a.

55 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 65a-b.

56 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 153a.

57 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 81a.

58 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 166b, 191a, 221a, 231b.

59 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 5a, 9b, 37a, 50a, 67a, 73a, 101a, 118b, 119a, 126b, 148a, 153a, 159b, 199a, 210a, 231b.

60 Çağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd'ı*, 13, 17, 213.

Derviş Ali'nin kelime ile ilgili yaptığı açıklamalardan biri hareke bilgisidir. İbn Melek'in "ارضين" ifadesinde "ra" harfinin harekeli olup olmayacağı ve çoğul oluşu hakkında başkalarından görüşler de aktararak bilgiler vermektedir.⁶¹ "الشاء" ifadesini açıklarken de kelimenin köken bilgisi ve anlamını verip tekili olan "شاة" üzerinden sondaki "te" harfinin müenneslik bildirip bildirmediği üzerinde bir sayfaya yakın durarak sarf ilmine dair açıklamalar yapar.⁶²

Derviş Ali eserinde kelime üzerinde durduğu gibi cümle yapısı (nahiv bilgisi) üzerinde de durur. Mesela "vav" harfinin te'kid bildirmesine dair Zemaşerî'den, *Kasîde-i Bürde*'den ve Sekkâkî'den alıntılar da yaparak bir sayfaya yakın açıklamalarda bulunup sonrasında "Buna göre bu, haber-i mukaddere atıftır" izahında bulunur.⁶³ İyi bir dil bilgisine sahip olduğu anlaşılan Derviş Ali, belâgata dair de uzun açıklamalar yapar. Kinâye, hakikat, müşâkele, mecaz ve özel isim temas ettiği bazı konulardır.⁶⁴ Eserde *el-Kâmûs*,⁶⁵ *es-Sihâh*,⁶⁶ *Muğni'l-lebib*⁶⁷ ve Radiyyüddin el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra) *Şerhu'l-Kâfiye*'si⁶⁸ başta olmak üzere farklı sözlük ve dil eserlerine atıfta bulunulmuştur.

Derviş Ali eserinde kimi zaman "bir şâir", "vâsıl bir ârif", "âşık bir velî" gibi müphem, kimi zaman da şâirin adını zikrederek pek çok şiire yer vermektedir. İsmi verdiği şairler arasında Hz. Ali (ö. 40/661), Zeynelâbidîn (ö. 94/712), Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390 [?]), Nevevî (ö. 676/1277), Teftâzânî (ö. 792/1390), Molla Câmî (ö. 898/1492), İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896), Firdevsî (ö. 411/1020 [?]), Yahya b. Yusuf es-Sarsârî (ö. 656/1258) gibi pek çok farklı isim bulunmaktadır.⁶⁹ Müellif bu beyitlere açıklamaları sırasında farklı bağlamlarda yer vermektedir. "Kâfir Müslümana mirasçı olamaz" sözünü fikhî olarak açıklarken Derviş Ali, "Bu, şairin şu sözünde toplamış olduğu mirasın dört engelinden biridir" diyerek bir beyit zikreder.⁷⁰ Sahih hadislere değindiği kısımda ilm-i hadisi öven şiirlere,⁷¹ tasavvuftan bir ilim olarak bahsederken onun tanımını yapan şiirlere yer vermesi onun farklı bahislerde geniş bir şiir haznesine sahip olduğunu gösterir. O genellikle şiirlerini yorumlarını des-

61 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 15a.

62 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 85a-b.

63 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 17b.

64 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 86a-b, 53a-54a, 11a, 14a.

65 Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) Arapçadan Arapçaya sözlüğü.

66 İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) Arapça sözlüğü.

67 İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) Arap gramerine dair eseri.

68 İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye fi'n-nahv*'ine yazılmış bir şerhtir.

69 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 187a, 200b, 182a, 112b, 147b, 88b, 30a.

70 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 161a.

71 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 6b.

tekleme veya tezyin etmek amacıyla kullandığı gibi bazen açıklamasında sadece şiire yer verdiği de olmuştur.⁷² Mesela o bir yerde şiiri kullanma amacını şöyle izhar etmiştir. Misvak hakkında bir açıklama yaparken bir mecmuanın baş kısmında bir şiire rastladığını ve kendi kitabına bakanların zihninde olsun diye buraya yazdığını belirtir.⁷³

Şiirin cevazından uzunca bahsetmesi ve muallaka şairlerini tek tek zikretmesi de Derviş Ali'nin şiire verdiği önemi göstermektedir.⁷⁴ Ali Dede'nin de manzum eserleri bulunması bu özellik ile örtüşmektedir.⁷⁵ Ancak şiire verilen önem 16. yüzyıl'da pek çok Osmanlı âliminde görülen bir durum olduğundan nispet konusunda kesin bir gösterge sayılamaz.

Derviş Ali'nin mezhebinin Hanefî olduğu metinde Şâfiî mezhebi karşısında Hanefî görüşünden bahsederken “indenâ” demesinden ve Hanefî ulemeden Serahsî (ö. 483/1090?) ve Hâherzâde'yi (ö. 483/1090) “meşâyihimiz” diyerek anmasından anlaşılmaktadır.⁷⁶ Bu ifadesi dışında Hanefî mezhebi içindeki ihtilaflara ayrıca yer vermesi de onun Hanefî mezhebine mensup olduğunu göstermektedir.⁷⁷ Mezhep içi farklar dışında Hanefî-Şâfiî görüş farklılıklarına da yer yer temas eden müellif, Şâfiî mezhebi dışında diğer mezheplere de nadiren değinmektedir.

Envâru'l-meşârik'teki fikhî açıklamalara bir örnek olarak içkinin haramlığına dair yapılan uzun açıklamaya bakılabilir. Önce içkinin türlerinden bahseden Derviş Ali mezhep farklarına girmeden haramlık durumunu izah etmektedir. Ancak devamında konuyla ilgili farklı yönlerle temas edilirken Hanefî mezhebi içindeki farklılıklara ve Şâfiî ile Mâlîkî görüşlere de temas edilmiştir.⁷⁸ Burada içki konusu fikhî ile ilgili olarak ele alınırken başka bir yerde fikhî yönüne girilmeden hakkında anlatılan hikâyeler üzerinden de açıklama yapılmıştır.⁷⁹

“Kim ziraat ve çoban köpeği dışında köpek edinirse her gün bir kırat miktarı amelinden eksilir”⁸⁰ hadisinden bahsederken İbn Melek, istisna köpeklerle avcı köpekleri de ekler. Derviş Ali de avcı köpeklerle ilgili peygamberin ruh-

72 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 102b.

73 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 22b.

74 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 193a-b, 196b-198a.

75 Nihal Çağman Türkmen, *Zigetvar Türbedarı Ali Dede Bosnevî'nin Hayatı, Eserleri ve Kırk Hadis Derlemeleri* (İstanbul: Hiper yayın, 2021), 38-48.

76 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 22b, 142a, 160b.

77 Cuma günü gusül, hutbe sırasında sessizlik, saçları siyaha boyamak ve namazda farklı kıratler okumak müellifin mezhep içi ihtilaflardan bahsettiği konulardandır. bk. Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik* (Carullah, 276), 19b-20a, 21b-22a, 93a-b, 119a.

78 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 231a-233a.

79 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 79a-b.

80 Buhârî, “Hars”, 3; “Bedü'l-halk”, 17; Müslim, “Müsâkât”, 59.

sat verdiğini belirttiikten sonra köpeklerin öldürülmesi konusuna girip bu konudaki ihtilafa yer verir.⁸¹ Onun bu konuyu ele alması döneminde bu meselenin tartışılmakta olduğunun bir göstergesi sayılabilir.

Derviş Ali, eserinde hadis ilmini sık kullanır. Müellif eserinin ilk sayfalarında farklı vesilelerle sahih hadisin türleri, Buhârî ve Müslim'deki sahih hadislerin sayısı, hadis ilminin önemi, senâ ve salâtın her defasında yazılması gerektiği, hadisçilerin kullandığı (ahberanâ/nâ gibi) kısaltmalar, hadis kelimesinin anlamı, zayıf hadis rivayeti, hadislerin yazımı ve mevzu hadis gibi hadis usulü konularına girer.

Derviş Ali'nin hadis konularına hangi bağlamda yer verdiğine bakıldığında farklı bağlamlar görülebilmektedir. Mesela zımmînin haklarından bahsederken konu ile örtüşen "Kim bir zımmîye zulmederse onun düşmanı olurum"⁸² rivayetini zikredip bunun aslı olmadığını belirtir. Bunun delili olarak da Irâkî'nin *Elfiye'*inden "Çarşıda dolaşan şu dört hadisin aslı yoktur..." diyerek başlayan ve bu hadisin de aralarında bulunduğu dört rivayeti aktarır.⁸³ Böylece fikhî bir konuda hadis ile ilgili ek bilgi verdiğini görülmektedir. Derviş Ali, eleştirilerini yaptığı sırada da hadis ilmini kullanmaktadır. Mesela İbn Melek'in "bu hadis mürseldir" ifadesini eleştiren müellif, mürsel ile ilgili açıklamalar yapıp tanımda gündeme gelen bazı şahısların büyük tabii mi yoksa sahabî mi olduğu tartışmaları bağlamında sahabe tanımlarına girmektedir.⁸⁴

Eserdeki hadisler *Meşârik'*ten ve dolayısıyla Buhârî ve Müslim'den olduğu için sıhhati ile ilgili değerlendirmeler bulunmamaktadır. Zira Osmanlı döneminde hadislerin sıhhati tek tek isnad üzerinden değil de bulunduğu eser üzerinden tayin edilmektedir. Bunun bir delilini *Envârü'l-meşârik'*te de görmekteyiz. "Buhârî ve Müslim ondan rivayette ittifak etti" ibaresine düştüğü hâşiyede sahih hadislerin kısımlarına değinen müellif, hadisleri sıhhat durumuna göre yedi kısımda ele alır: Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadisler, sadece Buhârî'nin rivayet ettiği, sadece Müslim'in rivayet ettiği, rivayet etmeseler de Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyan, Buhârî'nin şartlarına uyan, Müslim'in şartlarına uyan, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uymasa da başka güvenilir âlimlerin sahih dediği hadisler.⁸⁵

Açıklamalar sırasında farklı hadislere yer veren Derviş Ali, kaynak olarak Tirmizî, Ebû Dâvûd ve *Mesâbih* vs. gibi hadis kaynaklarını gösterdiği gibi *Keşşaf* gibi doğrudan rivayet kaynağı olmayan başka eserleri de kaynak olarak gösterebilmektedir. Hadis kaynağı olarak tefsir ve fıkıh kitaplarını göstermek

81 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 24a.

82 İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* (Beyrut: Dâru İhyâi türâsî'l-Arabî, 1932), 2/231 (No. 2729)

83 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 22b.

84 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 34a.

85 Aynı taksim için bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nureddin 'Itr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 27-28.

o dönemde görülen genel bir uygulamadır. Bunun dışında yine 16. yüzyıl hadis şerhlerinde sıkça görülen sebab-i vürûd veya ihtilâf bilgisine dair örnekler bu eserde de görülmemektedir.

Envâru'l-meşârik'te kullanılan hadis ilmine dair kaynaklara bakıldığında zengin bir kaynakçaya sahip olduğu söylenebilir. Kendisine en çok atıfta bulunan hadis ile ilgili isim Kirmânî'dir.⁸⁶ Kirmânî'nin eserinin adı da *Kevâkîb* denilerek belirtilmektedir.⁸⁷ Bunun dışında Nevevî, Suyûtî, İbnü's-Salah'ın *Marifeti envâi ilmi'l-hadis*'i, Begavî, Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Elfiye'si*, İbnü'l-İrâkî *Şerhu'l-Elfiye*,⁸⁸ Suyûtî, İbn Hacer, İbn Abdilberr, İbn Battal, *Mesâbih* şârihi Zeynülarab ve Molla Gürânî'nin *Buhârî Şerhi* kaynak olarak zikrettiği eser veya müelliflerdir. Burada dikkati en çok çeken isim İbn Hacer'dir. 15. yüzyıl ulemâsından Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) *Buhârî şerhi el-Kevserü'l-cârî ilâ ehâdîsi'l-Buhârî*'nin temel kaynaklarından olan İbn Hacer'e 16. yüzyıl Osmanlı hadis şerhlerinde yaptığımız taramalarda tesadüf edilmezken ilk defa bu eserde ona atıf yapılması dikkat çekicidir. Bunun sebebinin Derviş Ali'nin Suriye bölgesinde olmasından kaynaklanması muhtemeldir. Derviş Ali, İbn Hacer'in ismini Molla Gürânî ve Suyûtî aracılığıyla zikrettiği gibi müstakil olarak da zikretmektedir. Her ne kadar bu eserde İbn Hacer'in isminin geçiyor olması dikkat çekici olsa da atıf yapma sayısından da anlaşılacağı üzere en çok kullanılan kaynak şerh diğer Osmanlı şerhlerinde olduğu gibi Kirmânî'ye aittir.

Tasavvufî kişiliği hakkında biyografilerde bilgi verilmeyen Derviş Ali'nin eserinden onun tasavvufa meyli olduğu anlaşılmaktadır. Derviş Ali eserine "Ey âriflerin kalplerini tevhid ve irfan nurlarının doğduğu yer (meşâriku'l-envâr) kılan, yaralı gönülleri tasdik lambalarıyla (mesâbih) ve iman manalarıyla nurlandıran. Bizi hamd ve senanın envâr-ı meşâriki ile aydınlat..." diyerek beraat-i istihlâl sanatı gösterdiği bir hamd ve sena ile başlar. Burada kullandığı ârif ve irfân kelimeleri onun eserinde tasavvufî bir neşve bulunacağını düşündürmektedir. Buna uygun şekilde eserinde İbrahîm b. Edhem ve Necmeddin Kübra (ö. 618/1221) gibi mutasavvıflardan hikayelere ve alıntılara yer vermesine rağmen müellif, açıklamalarında işârî yoruma girmemektedir. Şer'î ilimlerden bahsedilirken ilm-i tasavvufun da şer'î ilimlerden olduğuna işaret eden müellif, ilm-i tasavvufun tanımını da vermektedir.⁸⁹ Onun bu izahı tasavvufa olan ilgisine açık şekilde işaret etmektedir.

86 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 9a, 26a, 32b, 33a, 38b, 42b, 65a-b, 67b, 82a, 84a, 90a, 94a-b, 99a, 103a, 110b, 115a, 116b, 173b, 176a, 185b, 188b, 190a, 202b, 207a, 208b, 213b, 221b, 222b, 225a, 233b.

87 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 236b.

88 İbnü'l-İrâkî'ye dair böyle bir eser bilinmemektedir. Bilinen *Elfiye* şerhi yine eserin müellifi baba Irâkî'ye aittir. Burada bir hata olması muhtemeldir.

89 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 36a.

Ali Dede'nin Halvetî olduğu bilinmektedir. *Envâru'l-meşârik'* te de Halvetî tarikatına uygun olarak sesli zikir ve semayı tasvip eden, onların mekruh olmadığını ifade eden açıklamalar bulunmaktadır. Ancak tek başına bu durum eserin Ali Dede'ye nispetini ispat edemez. Zirâ Halvetîlik o dönemde en yaygın ve etkili tarikat olduğundan Derviş Ali'nin de benzer düşüncelere sahip olmasının önünde herhangi bir engel yoktur.⁹⁰ Müellif bu konulardaki görüşlerini sadece sufilerden deliller getirerek değil, medrese eğitimine uygun şekilde ulemeden görüşler serdederek ifade eder. Meselâ zikrin gizli olması gerektiği görüşünde olanların delillerini aktardıktan sonra, zikrin sesli de olabileceğine dair delilleri "es-sâdâtî's-sûfîyye" ve "ekâbir mine's-sûfîyye" diye isimsiz tanımladığı kişiler dışında Zemahşerî (ö. 538/1144), Kadı Beydâvî (ö. 691/1291-1292)⁹¹, Ömer Neseî (ö. 537/1142), Nevevî (ö. 676/1277), Begavî (ö. 516/1122) gibi isimlerden tefsir ve hadis ile ilgili yorumlarını aktararak sunar.⁹²

İbn Melek'in firâset olarak tanımladığı bir konuda Derviş Ali, firâset ile ilhamın karıştırıldığını söyleyip firâset mi ilham mı olduğunu belirtmediği örnekler verir. Onun verdiği örneklerden biri de Osmanlı'nın önemli isimlerinden Molla Lütî et-Tokâdî'dir. Derviş Ali, Molla Lütî'nin Bursa'da müderris iken talebeleriyle Uludağ'a çıktıkları bir zamanda yanlarına uğrayan bir köylünün hangi köyden olduğunu, isminin ne olduğunu, çantasında neler bulunduğunu tek tek söylediğini ve bu sorular köylüye de sorulunca onun birebir aynı cevapları verdiğini aktarır.⁹³ Derviş Ali burada verdiği örneklerde firâset ve ilhamın künhü hakkında bilgi vermeyip sadece yaşanmış bazı vakaları aktarmakla yetinmektedir.

Eserde tasavvuf ile ilgili zikredilenlere bir başka misal de şudur: İbn Melek'in "mülk" kelimesi için verdiği hareke bilgisini aktardıktan sonra Derviş Ali; mülk, melekût ve lâhûtî âlem hakkında açıklamalar yapar. Burada "nâsût" kelimesine de değinen müellif, bu ibarenin ilk olarak Hristiyanlar tarafından kullanıldığı sonra Şeyh Nuri'nin ve onun sûfî talebelerinin bunu kullandığını ve nihayet bu ibarenin meşhur olduğunu aktarır.⁹⁴

90 Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, 27.

91 Kadı Beydâvî'nin vefat tarihi hakkındaki tartışmalar bulunmaktadır. Bu konuda DîA'da geçen 685/1286 tarihi yerine Mustakim Arıcı'nın verdiği 691/1291-1292 görüşünü kabul etmekteyiz. Arıcı'nın, Kadı Beydâvî'nin vefat tarihine dair tartışmaları değerlendirdiği çalışması için bk. Mustakim Arıcı, "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kadî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", *İslam ilim ve düşünce geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 56-66; Ancak şunu da belirtmeliyiz ki Derviş Ali, Kadı Beydâvî'nin hayatından bahsederken onun vefat tarihini 716/1316 olarak vermektedir. Bu, Arıcı'nın çalışmasında değerlendirip kabul etmediği tarihlerden biridir. Derviş Ali b. Muhammed, *Envâru'l-Meşârik* (Carullah, 276), 113a.

92 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 204a-b.

93 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 127a-128a.

94 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 34b.

Ali Dede'nin diğer eserlerinden hareketle onun İbn Arabî etkisinde olduğu ifade edilmektedir.⁹⁵ Ancak *Envâru'l-meşârik*'te bunu destekleyecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece bir yerde "Hızır lakabıdır" sözü yorumlanırken İbn Arabî'nin *Muhâdaratü'l-ibrâr*'ından⁹⁶ alıntı yapılan eserde, onun "Hızır ismidir" görüşüne yer verilmektedir.⁹⁷ Bu durum eserin Ali Dede'ye ait olmadığına bir işaret kabul edilebilir. Eser ister Ali Dede'ye ister Derviş Ali'ye ait olsun kitapta görülen tasavvufî neşveye rağmen bunun yorumlara işârî tarzda yansımaması medrese eğitimi almış ve medresede hocalık da yapan biri olarak medrese geleneğinde bir hadis eserini telif yöntemine sadık kalmak olarak da anlaşılabilir.

Tasavvuf ile ilgili olarak zikrettiğimiz sesli zikir, sema ve İbn Arabî konuları özellikle 17. yüzyılda Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışmasında dile getirilecek konulardır. Eserde mezkûr tartışma konularından olan Regaib gecesi namazı, kabir ziyareti, Yezid'e lanet okumak, Rasulullah'ın anne babasının ahiretteki durumu, kahve, tavlâ/satranç, kabir ziyareti, ücret karşılığında Kur'an okumak ve Hızır konularına da temas edilmiştir.⁹⁸ Buradaki bilgiler Kadızâde-Sivâsî tartışmasının 16. yüzyıldaki kökenlerini göstermesi açısından önemlidir. Yukarıda temas edilen sesli zikir hakkındaki tutumundan da anlaşılacağı üzere Derviş Ali, Sivâsîlere mutâbık bir tutum içerisindedir. Ali Dede'nin de Halvetî olduğu düşünüldüğünde eserdeki bu özellik nispete delil sayılabilir. Ancak Derviş Ali'nin de benzer düşüncelere sahip olmasında herhangi bir engel olmadığı yukarıda da söylenmişti. Ayrıca Ali Dede'nin gençliğinde âşık olduğu ve hocasından bu konuda tasviyeler aldığı aktarılmaktadır.⁹⁹ Bu eserde de aşk muhabbet konusuna temas edilmiştir.¹⁰⁰ Bu konularda şuna dikkat etmeliyiz ki Ali Dede ile ilgili sahip olduğumuz ayrıntılı bilgilere Derviş Ali hakkında sahip değiliz. Bu nedenle Ali Dede'nin hayatı ile örtüşen bir bilginin Derviş Ali'nin hayatıyla da örtüşme ihtimalini göz önünde tutmamız gerekir.

Eserde sıkça rastlanan diğer bir ilim de kelamdır. İman, rü'yetullah, bedenin diriltilmesi, Hâricîler ve ruh eserde zikredilen bazı kelâmî konulardır.¹⁰¹ Eserde genelde Mâturîdî ve Eşârî görüşler verilirken yer yer Mutezilî görüşlere de atıfta bulunulmuştur. Eserde en çok Teftâzânî olmak üzere Sadruş-

95 Çağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd'ı*, 13, 22.

96 Eserde, 185 başlık altında mev'ıza, ahlâk, âdâb, hikmet, emsal, eğlendirici ahlâkî hikâye ve fıkralar gibi çeşitli konular yer alır.

97 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 136b.

98 Dönemin tartışma konuları için bk. Kâtib Çelebi, *İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü, Mîzânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak*, çev. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990).

99 Çağman Türkmen, *Zigetvar Türbedarı Ali Dede Bosnevî'nin Hayatı, Eserleri ve Kırk Hadis Derlemeleri*, 28.

100 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 165b.

101 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 3a, 11b, 92a, 114a, 58b-59b.

şerîa, Seyyid Şerif Cürçânî ve Devvânî gibi kalamcılardan atıflar bulunmaktadır. Mesela “günahından tövbe edip yeniden işleyen de öyledir” sözüne hâşiye olarak Teftâzânî ve Cürçânî'den tövbeden dönme ile ilgili ek bilgiler vermektedir.¹⁰² Eserde Aristo ve Eflatun'dan alıntılara da nadiren rastlanılmaktadır.¹⁰³

Eser hâşiye özelliği taşıdığından pek fazla ayete rastlanılmasa da yine de yeri geldikçe ayetlerin zikredildiği görülür. Mesela livata konusu ele alınırken Kur'an'da livâtayı yasaklayan ayetler tek tek sıralanmaktadır. Kitapta yedi kıraat ve Kur'an'ın toplanması ve hıfzına da temas edilmiştir. Eserde en çok atıf yapılan kaynak bir tefsir olan *Keşşâf* tır. Bir hadis hâşiyesinde tefsir kitabının en çok atıf yapılan kaynak olması, müellifin -belki de dönemin etkisiyle- tefsir eserlerine hakimiyetini göstermektedir. Bunun dışında Râzi ve Beydâvî tefsirlerine de atıflar bulunmaktadır.

16. yüzyıl hadis şerhlerinde görüldüğü gibi burada da tıp ilmine dair bilgilere rastlanılmaktadır. Az yemekten bahsedilirken Rum, Hind ve Fârisî tabiplerin de bu konuda söylediği benzer sözleri aktarılmakta ve Harun Reşid döneminde bir tabip ile ilgili hikâye de anlatılmaktadır.¹⁰⁴ Dimâğ yani beyinin üç batından (lobdan) olduğunu söyleyen Derviş Ali, her lobun yerini, özellik ve işlevlerini de açıklamaktadır.¹⁰⁵ İslam tıbbını etkileyen ünlü Grek tabib Câlînûs'tan da alıntı yapmıştır.¹⁰⁶ Ayrıca esas aldığımız Cârullah nüshasının sonunda bir ilaç tarifi de bulunmaktadır.

Hülâsatü't-tevârîh adlı bir eseri olduğu bilinen Derviş Ali'nin tarih ilmine olan ilgisi bu eserinde de kendini göstermektedir. Meselâ 16. yüzyılda Anadolu'da veba salgını görüldüğünden olsa gerek Derviş Ali de tâun konusuna geniş yer vermiştir. Burada tâunun havadaki değişim gibi ekolojik-fizyolojik sebeplerle birlikte zinanın artması gibi ahlaki sebeplerini ele alan müellif, tâundan kaçmanın hükmü üzerinde durduktan sonra kalksın diye dua edilmesinin bidat olup olmadığına değinmiş, ardından da tarihte bilinen tâunları sıralamıştır.¹⁰⁷ Bu örnekte de dikkat çekeceği üzere Derviş Ali'nin iyi bir tarih bilgisi vardır ve bunu farklı vesilelerle aktarır. Hz. Peygamber'in nesebi, Fil vakası, Kur'an'ın toplanması, Cemel savaşı gibi görmeye alışık olduğumuz bilgilerin yanı sıra Arap halkının tarihi bilgisi, Kudüs tarihi, Tevrat'ın İbraniceden Yunancaya çevrilmesi, Türkistan meliki Togan Han ve İskender gibi farklı tarihî bilgiler de bulunmaktadır.¹⁰⁸

102 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 25a.

103 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 58b, 124a, 233b.

104 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 48b.

105 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 167b-168a.

106 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 181a.

107 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 43b-46a.

108 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 139b-141a, 147a-b, 148b-151b, 198b, 137a-b.

Habeş, Türk, Fars, Rum, Şâm, Kıbtî, Yemen, Yunan vs. ülke idarecilerinin adları, ağırlık ölçüleri, Arap yarımadası ve Kıbrıs vb. pek çok yer bilgisi türünden farklı bilgilere de eserde sıkça rastlanmaktadır.¹⁰⁹ Ricâl bilgisini de kapsayacak şekilde gerek sahabeden gerek ulemeden pek çok farklı kişinin hayatına da eserde yer verilmektedir. Ebû Eyyüb el-Ensârî, Sa'd b. Ebî Vakkas, Haccâc, İmâmu'l-Harameyn, Ebu Hanife, Kadı İyâz, Kadı Beyzâvî, Davud ez-Zâhirî, Gazâlî, Sagânî, Hattâbî, Beyhakî ve Kurtubî haklarında tanıtıcı bilgi verilen kimselerdendir.¹¹⁰

Envâru'l-meşârik'te pek çok hikâye de bulunmaktadır. Mesela müellif, Kur'an hıfzının önemi, bir böcek gibi küçük görülen bir şeyin şifalı olacak şekilde değerli oluşu, mezarda ağlanmaması gibi farklı konularda hikayeler aktarmaktadır.¹¹¹

Günümüzde ilim olarak kabul görmeyen ancak Osmanlı dönemi ilim tasniflerinden o dönemde ilim olarak anılan başka ilimlerden iktibaslarla da eserde rastlanılmaktadır. Dönemin Osmanlı hadis şerhlerinde sıkça değinilen rüya konusuna Derviş Ali b. Muhammed de farklı vesilelerle yer vermiştir. Buhârî'nin öldükten sonraki konumu, salavatın tam olarak yazılması konusunda Hz. Peygamber'in rüyada görülmesi, vefat edenin durumunu rüyada haber vermesi gibi örnekler, ilgili konunun önemini göstermek için aktarılmıştır.¹¹² Eserde o dönemde bir ilim kabul edilen sihir konusuna da temas edilmiştir.

Envâru'l-Meşârik'in Kaynakları

Derviş Ali eserinde kaynakları açıkça zikretmekte, uzun alıntılarının sonunda "intehâ/bitti" diyerek alıntının sonlandığını belirtmektedir. Ancak yine de onun bu eserleri bizzat kendisinin mi gördüğü yoksa başka bir eserden mi aktardığı hakkında net bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir.¹¹³ Eserde pek çok kaynak anılmasına rağmen en sık atıfta bulunan eserler Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûs* isimli sözlüğü ve İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl* isimli hadis kitabıdır. Ayrıca Demîrî'nin (ö. 808/1405) hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki eseri *Hayâtü'l-hayevân*'na da çok atıf yapılmıştır. Onun kaynakları arasında yazma eserlerin zahriyesindeki notların

109 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 60b-61b, 210a-b, 150a, 230a, 199a, 205b, 230b.

110 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 37b-38b, 16a-b, 106a, 107b, 9a, 113a, 113a, 158b, 160a, 73a, 102a, 163b, 168b.

111 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 227a, 94a, 52a.

112 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 6a-b, 7b, 52a.

113 Bu durum aslında pek çok eserde müşahade edilen bir durumdur. Tespit edilmesi her ne kadar zor olsa da kaynakların tespiti açısından önemli olan bu husus, başka müstakil çalışmalara konu olmalıdır.

da bulunması dikkat çekicidir. O, Hocazâde'ye ait bir kitabın zahriyesinde Hocazâde'nin kendi el yazısıyla olduğunu belirttiği bir not aktarmaktadır.¹¹⁴

Eserin zengin kaynakçasında dikkat çeken kısım Osmanlı âlimlerine yapılan atıflardır. Müellif eserinde Hasan Çelebi'nin hem *Mutavvel* hâşiyesinden hem de *Şerhu'l-Mevâkif* hâşiyesinden alıntılar yapmaktadır. Alıntı yapılan esere göre çoğunlukla dil ile ilgili konular aktarıldığı gibi kelam ile ilgili konular da iktibas edilmiştir.¹¹⁵ Derviş Ali'nin eserinde değindiği diğer bir Osmanlı müellifi İbn Kemâl'dir. İbn Kemâl'in hem kırk hadis şerhine hem de isim vermeden bir telifine temas eden müellif ayrıca kabir ziyareti konusunda İbn Kemâl'in ismini vermese de onun "İzâ tehayyertüm" risâlesinde zikrettiği bilgilerle uyumlu malumat vermektedir.¹¹⁶ Taşköprizâde ve *Şekâik*'i,¹¹⁷ Molla Gürânî'nin *Buhârî* şerhi *el-Kevseru'l-cârî*,¹¹⁸ Musannifek (ö. 875/1470),¹¹⁹ Kastallânî¹²⁰ (ö. 901/1496) ve Yakup Paşa¹²¹ alıntı yapılan diğer Osmanlı müellifleridir.

Sonuç

Osmanlı dönemi hadis çalışmalarında *Meşâriku'l-envâr* çevresinde oluşan literatür önemli bir yer tutmaktadır. Bu literatür ile ilgili çalışmalar az da olsa bulunmakla birlikte yeterli değildir. Ayrıca bunların yazma eser formunda bulunması da araştırmalarda daha dikkatli olunmasını gerekli kılmaktadır. Hakkında hiç çalışma yapılmamış eserlerden biri de Derviş Ali b. Muhammed'e ait *Envâru'l-meşârik* adlı hâşiyedir. Eserin Anadolu kütüphanelerinde tespit edebildiğimiz dokuz nüshası bulunmaktadır. Son dönem çalışmalarında Bosnalı Ali Dede'ye nispet edilmesine rağmen eserin farklı nüshalarındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere Derviş Ali, Halep'te müftülük yapmış birisidir ve hayatı hakkında pek çok detay bilinen Bosnalı Ali Dede'nin Halep'te bulunduğu dair herhangi bir bilgi yoktur. Eserde Ali Dede'nin biyografisiyle örtüşen tasavvufî bir tutum, şiir ve Farsça kelime kullanımı gibi özellikler bulunmakla birlikte bunlar Osmanlı ulemasının genel özellikleri olduğun-

114 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 208b. Burada kastedilen Hocazâde'nin kim olduğu net değildir. O dönemlerde farklı Hocazâdeler mevcuttur. Müellif sadece Mevlâ Hocazâde demekle yetinmiş başka bir ayrıntı zikretmemiştir.

115 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 39b, 47a, 86b, 92a, 136a, 182a, 219b.

116 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 44b, 44a, 71b. Krş. Şemseddin Ahmed İbn Kemal, *Şerhu hadisi İzâ tehayyertüm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3677).

117 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 58b.

118 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 12a, 69b.

119 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 38a, 116b, 153b, 219b.

120 Derviş Ali, *Envâr* (Carullah, 276), 39a, 71a.

121 Buradaki Yakup Paşa muhtemelen Hızır Bey'in oğlu Yakup Paşa'dır (ö. 891/1486).

dan nispet konusunda güçlü deliller sayılmamalıdır. Tüm bunlar dikkate alındığında eserin kendisine ait olduğu Derviş Ali b. Muhammed'in farklı biri olduğu söylenebilir.

Eser *Meşârik* ve onun iki şerhi hakkında yazılmış bir hâşiye olup söz konusu eserlerin tamamına değil de yarısına tekabül eden ilk altı bâbı hakkındadır. Eserde hâşiye düşülen kısımlar kısaca belirtildikten sonra ya ek açıklama yapılmış ya farklı bir bilgi verilmiş ya da eleştiri yapılmıştır. Bu nedenle hâşiyelerin tamamen eleştiri amaçlı yazıldığı söylenemez. Onlarda da aynen şerhlerde görülen çeşitlilik mevcuttur. Derviş Ali eserinde hem Sagânî hem de iki şârihine eleştiri yönelmesine rağmen genel tutumundan İbn Melek'i daha çok eleştirdiği ve İbn Melek'e karşı Bâbertî'yi savunduğu anlaşılmaktadır.

Hâşiyelerin baştan müstakil bir eser olarak mı kaleme alındığı yoksa okumalar esnasında alınan notların sonradan birleştirilerek mi oluşturulduğu sorusuna burada müellifin verdiği cevap ikincisidir. Müellif mukaddimede eserleri okuduğu sırada muntazam olmayan notlar aldığını sonra bunları toplayıp *Envâru'l-Meşârik* ismini verdiğini söylemektedir. Tevâzu amacıyla şerhlere de hâşiye denildiği olmuştur. Ancak eserin hacmine rağmen burada böyle bir durum söz konusu değildir.

Eserden müellifinin tasavvufî bir neşveye sahip olduğu kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Müellif daha sonraki yüzyılda Kadızâdeliler-Sivâsiler adıyla anılacak tartışmalarda Sivâsilere mutabık fikirler beyan etmektedir. Ancak Derviş Ali her ne kadar tasavvufî görüşlere eserinde yer verse de işârî yoruma girmemiş ve eserinde klasik medrese eğitimine uygun şekilde kaynak kullanıp açıklamalarda bulunmuştur. Müellif eserinde tasavvufun yanı sıra, Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh, kelim, tarih ve diğer ilimlerden bilgiler aktarmaktadır. Derviş Ali bu bilgileri başkalarından aktardığı zaman da bunu açıkça ifade etmektedir.

Derviş Ali eserinde en fazla Zemahşerî'nin tefsiri *Keşşâf*ı, Fîrûzâbâdî'nin sözlüğü *Kâmûs*'u ve İbnü'l-Esîr'in bir hadis derlemesi olan *Câmiu's-usûl*'ünü kaynak olarak göstermektedir. Bunlar dışında farklı alanlarda daha pek çok kaynak ismi zikredilmektedir. Ancak bu kaynakların hepsini bizzat kullanmayıp başka eserler aracılığıyla ulaşması yüksek ihtimaldir. Yine de bir eseri ve müellifini açıkça zikretmesi dönemin ilmî birikimini göstermesi açısından önemlidir. Müellifin eserinde Osmanlı ulemasına da sıkça atıfta bulunduğu görülmektedir. Bu durum Osmanlı müelliflerinin kendi içlerindeki etkileşimi göstermesi açısından önemlidir. Eserde zikredilen kaynaklardan en dikkat çeken İbn Hacer'dir. 16. yüzyıl Osmanlı hadis şârihlerinde İbn Hacer'in Buhârî şerhine hiçbir atıf bulamamamıza karşın Derviş Ali, birkaç defa İbn Hacer'e atıf yapmıştır. Bu durumun sebepleri daha fazla araştırmayı hak etmekle birlikte buradan çıkan ilk sonuç Derviş Ali'nin Suriye bölgesinde bulunup buradaki ilmî çevreden etkilenmesidir.

Kaynakça

- Abdülmeçid b. Şeyh Nasuh b. İsrail. *Sürûru'n-nâzırîn*. Manisa İl Halk Kütüphanesi: Milli Kütüphane, 45 Hk 8066/4, 134b-175a.
- Abdülmeçid b. Şeyh Nasuh b. İsrâil. *Riyâzu's-sâlihîn*. Kastamonu: İl Halk Kütüphanesi, 37 HK 122, 1b-130b.
- Abdülmeçid b. Şeyh Nasuh b. İsrâil. *Safâu's-salihîn*. Manisa: İl Halk Kütüphanesi, 45 HK 8066/3, 87b-133a.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1932.
- Altuntaş, Mustafa Celil. "Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-envâr". *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar. ed. Ömer Mahir Alper - Mustakim Arıcı. 147-178. İstanbul: Klasisik, 2015.
- Arıcı, Mustakim. "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kadî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri". *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 23-103. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Atsız, Nihal. "İstanbul Kütüphanelerinde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri". *Türk Kütüphaneciliği* 6/1-2 (1957), 47-82. <http://www.tk.org.tr/index.php/tk/article/download/2361/2324>
- Atûfî, Hayreddin Hızır b. Mahmud. *el-Cevheratü'l-Cinâniyye*. İstanbul: Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı, 607.
- Atûfî, Hayreddin Hızır b. Mahmud. *Enzâru Şerhi'l-Meşârik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1068, 1a-38b.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Baltacı, Cahid. *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Beyler, Muhammed. "Ekmelüddîn Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2016), 160-199.
- Bozkurt, Nebi. "Dârulhadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/527-529. İstanbul: TDV Yayınları 1993.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Çağman Türkmen, Nihal. *Ali Dede Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çağman Türkmen, Nihal. *Ziğetvar Türbedarı Ali Dede Bosnevî'nin Hayatı, Eserleri ve Kırk Hadis Derlemeleri*. İstanbul: Hiperyayın, 2021.
- Çiftçi, Mehdi. *Süleymaniye Dârulhadisi: (XVI-XVII. Asırlar)*. İstanbul: Kitabevi, 2013.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Envâru'l-meşârik*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 545, 270 vr.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Envâru'l-meşârik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 177, 281 vr.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Envâru'l-meşârik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carrullah, 276, 232vr.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Envâru'l-meşârik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 207, 189 vr.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Envâru'l-meşârik*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 546, 268 vr.

- Derviş Ali b. Muhammed. *Hâşiye-i Şerhi'l-Meşârik*. Ankara: Vakıflar Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Safranbolu, 67 Saf 49, 1b-155b.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Haşiye alâ Şerhi'l-Meşârik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 252.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Envâru'l-meşârik fi hâşiyeti Meşâriki'l-Envâr*. Kayseri: Kayseri Râşid Efendi, Râşid Efendi, 180/1, 189vr.
- Derviş Ali b. Muhammed. *Envâru'l-meşârik fi hâşiyeti Meşâriki'l-Envâr*. Kayseri: Kayseri Râşid Efendi, Raşid Efendi, 180/2, 273vr.
- Engin, Sezai. *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Ta'lim ve İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 18/1 (2005), 115-173.
- Gültekin, Ayşe. "Hayreddin Hızır b. Mahmud'un Hayatı ve Hadisçiliğinin Meşâriki'l-Envâr Şerhinin İlk Hadisine Yazdığı Haşiye Çerçevesinde İncelenmesi". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Şuayip Özdemir – Ayşegül Gün. 1/57–72. Ankara: Kibatek, 2017.
- Habeşi, Abdullah Muhammed. *Câmiü's-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemun şâmilün li-esmâil-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyâni şürâhihâ*. 3 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmeu's-sekâfi, 2004.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed. *Şerhu hadîsi İzâ tehayyertüm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3677, 47-66 vr.
- İbn Melek, İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz. *Mebâriku'l-ezhâr fi şerhi Meşâriki'l-envâr*. İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1309.
- Kalhussien, Omar. *Halep Hüsrev Paşa Medresesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn*. thk. Şerafettin Yaltkaya – Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, ts.
- Kâtib Çelebi. *İslâmda Tenkid ve Tartışma Usûlü: Mîzânu'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak*. çev. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke: Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*. 2 Cilt. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Koca, Suat. "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012), 133.
- Muhıbbî, Muhammed Emîn. *Hulâsatü'l-eser fi a'yani'l-karni'l-hadi aşer*. 4 Cilt. b.y.:y.y., ts.
- Nev'îzâde Atâyi. *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulemâ XVI. Yüzyıl*. İstanbul: İz Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Özdemir, Sinan. *Hayreddin Hızır el-Atûfi'nin Enzâru Şerhi'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkiki*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

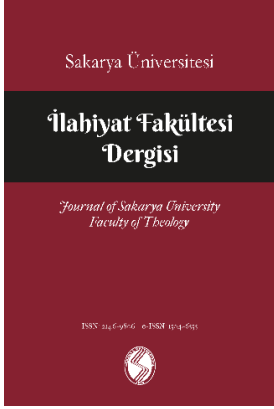
- Öztoprak, Mustafa. "Hayrettin Hıdır b. Mahmûd b. Ömer el-Merzifonî el-Atûfî'nin Hayatı ve "el-İnzâr fi Şerhi Ba'dı Ehâdisî'l-Meşârik" Adlı Eseri". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Şuayip Özdemir – Ayşegül Gün. 1/81-89. Ankara: Kibatek, 2017.
- Sipâhizâde Muhammed b. Ali el-Bursevî. *Ünmûzecü'l-fünûn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 303.
- Sowan, Abdmonim B. M. *Şeyhzâde'nin Şerhu Meşâriku'l-envâr Adlı Eserinin Tahkiki*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Taşköprülüzade Ahmed Efendi. *eş-Şakâiku'n-nu'maniyye fi ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*. haz. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Tayşi, Mehmet Serhan. "Ali Dede Bosnevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/386. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yağcı, Hızır. "Dervîş Ali el-Bosnevî ve Tercüme-i Hadis-i Erba'in ve Hikâye-i Erba'in ve Gaziler Menakıbı Adlı Eseri". *Balkanlar ve İslâm: Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. 3/145-169. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Yağcı, Hızır. *Hayreddin Atûfî'nin Hadis Şerhçiliği*. İstanbul: Ark Kitapları, 2017.
- Yıldırım, Selahattin. *Anadolu Muhaddisleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Yıldırım, Selahattin. *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dâruhâdisi ve Müderrisleri*. İstanbul: Dâruhâdis, 2001.

Şekil 1: Carullah 276 1b-2a

**Osmanlı'da Bir Meşâriku'l-Envâr Hâşiyesi:
Derviş Ali b. Muhammed'in Envâru'l-Meşârik'i**

Gülsüm Korkmazer

Sakarya Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Hadis Ana Bilim Dalı

gkorkmazer@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5956-9045>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

"Osmanlı'da Bir Meşâriku'l-Envâr Hâşiyesi: Derviş Ali b. Muhammed'in Envâru'l-Meşârik'i" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'* nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.